

Предраг Миодраг

НЕОБИЧНИ ИКОНОГРАФСКИ ДЕТАЉИ ПРЕДСТАВЕ НЕБЕСКЕ ЛИТУРГИЈЕ У ЦРКВИ СКИТА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ НА СПАСОВОЈ ВОДИ*

Небеска Литургија је уобичајени литургијски циклус који се сусреће у живопису средњовековних српских манастира и задужбина. Обично се слика у централном кубету, испод кога се врши велики вход са преносом Дарова, чију слику и представља. Најстарија представа Небеске Литургије сачувана је на пергаментном свитку из Јерусалима и потиче из XI века.¹ У српском монументалном сликарству први пут се појављује у цркви Светих Јоакима и Ане у Студеници (1313/1314), а непуне две деценије после најстарије такве сцене насликане у цркви Богородице Олимпиотисе у Еласону, у Грчкој.²

У овом прилогу бавимо се богословско-литургијском анализом представе Небеске Литургије у скиту Свете Тројице на Спасовој води, недалеко од Хиландара.

Цркву Свете Тројице, како претпоставља Сретен Петковић, подигао је у осмој деценији XVII века старац Никанор са братом Симеоном. Он је обновио скит Свете Тројице на месту црквице Свете Тројице и пирга Преображења из XIII века.³ Цркву Свете Тројице, према Зорану Ракићу, живописала су двојица грчких сликара, што иконографске узоре „налазе у столеће старијем сликарству које су на Светој Гори оставили критски сликари“.⁴

Шта представља иконографски образац о коме је овде реч? Литургијским речником речено, Небеска Литургија овде је у функцији великог входа или преноса Светих дарова на Литургији. Велики вход се средином

* Извод из студије *Из историје илашћанице код Срба* која се припрема за штампу.

¹ Уп. В. Ј. Ђурић, *Класицизам доба Палеолога у српској уметности*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994², 490–491.

² Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Студеница*, Београд 1986, 104, сл. 84 и 86.

³ С. Петковић, *Хиландар*, Београд 1989, 76–78, Београд 1999², 98–100.

⁴ З. Ракић, *Зидно сликарство XVII века*, Београд 1988, 277–278.

XIV века, према Служабнику из хиландарске збирке, сигн. Хил. бр. 316, одвија се на следећи начин (л. 36–31а): *пре великог входа јереј вазем ајер ѿлагајетѣ на љевом раме диаконоу ... и вазем свейшоје бљудо и ѿ ѿлагајетѣ на в'рхоу диаконоу. ѿворе велики вход ѿроходешѣа же храм молиѣа и оба о всех глагољушѣа. Поменетѣ вас Госјод Бог ва (316) царствѣи јего.*

Представа Небеске Литургије која је сачувана у скиту Свете Троице необична је због неколико разлога:⁵

- а) необично је то што се такав, древни начин приказивања великог входа задржао чак до пред крај XVII века,⁶ када је настала данашња црква ски-та Свете Троице;
- б) друга посебност ове представе јесте то што непознати грчки мајстор, који, иако према Сретену Петковићу, „следи упорно традиционалну визан-тијску иконографију и стил“, ипак у понечем, чини се, одступа од старих узора;
- в) посебно важан детаљ овог иконографског обрасца представља ношење плаштанице са ликом Мртвог Христа.

Агнец, који се обично слика у проскомидији или на жртвенику, а понекад се и не изображава, у овој представи Небеске Литургије насликан је на ре-дак и необичан начин: анђели у свечаној процесии носе Свете дарове крећући се од жртвеника поред кога стоји сам Христос, окренут у правцу входа. Три пр-ва анђела свештеника носе на раменима плаштаницу са изображењем Христа, невиног Јагњета које је узело на себе грехе света. Испред њих иду два анђела ђакона; један носи две рипиде, а други свећњак. Следи осам анђела свештеника који носе по један путир, а испред њих иде анђеол ђакон са светим диском. Претходе им три анђела ђакона, двојица са рипидама и један са свећом и кади-оницом. Свечану процесиију сачекује Христос Архијереј који прима Дарове. Ако целу процесиију посматрамо од почетка, онако како се она уобичајено слика и тумачи, онда је значајна измена у следећем детаљу: три последња ан-ђела са плаштаницом замена су за уобичајену представу једног анђела ђакона који на глави носи ајер — свештени покров. У средишту куполе, окружен описаном свечаном процесиијом, представљен је лик Христа Пантократора.

Шта представља описани приказ? Пренос Дарова, према светом Гер-ману, у тајанственом смислу — представља пренос тела Господњег са крста или Голготе, где је Христос био распет, до места погребња. Образ гроба је-сте жртвеник, то јест света трапеза, где је положено Његово свето и свеча-

⁵ Закључке доносимо, пре свега, на основу бележака и снимања на терену, јер у доса-дашњим публикацијама нема довољно података о овом иконографском детаљу.

⁶ Уп. В. Р. Петковић, *Српски споменџци XVI и XVII века*, Старинар VI (1911) 174, 199; исти, *Манастир Дечани II. Живопис*, Београд 1941, 69–71.

сно Тело. При том: „... мислене силе, видећи хор херувима са часним даровима, то јест са телом Господа Исуса, које као да преносе са Голготе до гроба, невидљиво кличу са нама песму *алилуја*.“⁷

Међутим, одступање се јавља у погледу присуства Светих дарова (више путира и једног дискаса), али и самог Христа на плаштаници, тако да је Христос представљен неколико пута: у центру куполе, на плаштаници, са обе стране жртвеника и ношен је невидљиво у виду Светих дарова.

* * *

Протограф за композицију Небеске Литургије у скиту Свете Тројице на Спасовој води нађен је свакако у оближњем Хиландару, затим пећкој Одигитрији, Краљевој цркви у Студеници, Старом Нагоричину и Дечанима.⁸ Међутим, по неким детаљима можда јој је блиска и раваничка композиција Небеске Литургије која представља илустрацију молитве *Никѿо же достојин*.⁹

Заједничко овим двама представама јесте приказивање Христа Првосвештеника одевеног у архјерејски сакос. Та значајна новина у црквеној иконографији, према Војиславу Ђурићу, појављује се у другој деценији XIV века.¹⁰ У Раваници је Христос представљен као Архјереј који приноси жртву и као жртвеник, то јест жртва која се приноси, према речима молитве што се тада чита: *Јер си ти Онај који ѿноси и Који се ѿноси, Христѿе, Боже наш*. Међутим, тај детаљ припада композицији Причешћа апостола, одакле је лик Христа Првосвештеника пренет и у композицију Небеске Литургије која је подигнута у тамбур централне куполе. У цркви Свете Тројице Христос Првосвештеник представљен је два пута, са обе стране часне трапезе: са северне како испраћа, а са јужне како сачекује колону анђела што носе Свете дарове.

Поред тог детаља, значајну новину и посебност описане композиције, по којој се она разликује од свих наведених примера, представља плаштаница са ликом Мртвог Христа. Тај иконографски детаљ карактеристичан је за црквену уметност светогорске провинијенције, одакле се касније преноси и на Метеоре. Небеска Литургија са тим детаљем слика се на Светој Гори најчешће у олтарској апсиди.¹¹

Сама пак представа Мртвог Христа настала је у позновизантијској иконографији наместо сцене Христа Агнеца, попут оне у цркви Светог Јо-

⁷ Вениамин, архиеп. новгородский, *Новая скрижаль*, Санкт-Петербург 1859, 218–219.

⁸ Опширније се тиме бавимо у засебној студији.

⁹ Уп. В. Ј. Ђурић, *Раванички живопис и литургија*, у: *Манастир Раваница 1381–1981*, Београд 1981, 45–68, посебно 58–61.

¹⁰ Исто, 55

¹¹ Опширније о томе: Трифоновс Тσομπανη, *Ἡ μεγάλη εἰσόδος στὴν Εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, εἰκ, 14, 34β, 34ε, 35–37, 40ε, 41–42, 44, 45, 46α, 47α, 48α.

вана Златоустог у Гераки из 1300. године.¹² Тај иконграфски тип први пут се јасно приказује у полукалоти Ђаконикона у Градцу.¹³ В. Ј. Ђурић сматра да је у лунети изнад улаза у проскомидију у Сопоћанима био насликан лик Мртвог Христа у попреју испред крста, што је, у ствари, најстарија представа *Imago pietatis* у зидном сликарству.¹⁴ Доцније ће тај образац, са извесним варијацијама, бити пренет у Градац и Нову Павлицу; затим у неке задужбине Моравске Србије попут Каленића, Руденице, Копорина, Горње Каменице, Јошанице и Рамаће.¹⁵ У Јошаници и Рамаћи сачуван је посебан тип Мртвог Христа са приљубљеном Богородицом.¹⁶

Ношење плаштанице на великом входу (слика 2) приказано у Небеској Литургији у тамбуру централне куполе (слика 1) или у централној олтарској апсиди доводи се у везу са ликом Мртвог Христа у протезису, а из тога проистиче непосредна повезаност сцена у олтарском и куполном живопису. Н. В. Покровски сведочи да је сликање Небеске Литургије у олтару, сем Ватопеда, где је насликана у куполи, карактеристично за већину светогорских манастира (Ивиرون) и сматра да „тако и треба да буде судећи по основној мисли слике“.¹⁷

Закључак

Велики вход, према светом Симеону Солунском, „означава Други долазак Христов с неба у слави, који ће бити са већом пратњом због славе Христове која ће светлети, којом ће тад доћи... Затим долазе они који носе светлост и праћен Христос у тајни небеског хлеба и чаше непрестаног веселја, животна и непрекидна жртва, која ће се тада видети као жртвовано јагње, живо и рањено.“¹⁸ Дакле, тај вход „означава Други Његов долазак, а уједно и погребње: јер ми ћемо, како је казано, тек на крају угледати Њега“.¹⁹

¹² С. Walter, *The Christ Child on the altar in the Radoslav narthex: a learned or a popular theme?*, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Београд 1988, 222, Fig. 6.

¹³ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске*, Београд 1975, 198, нап. 42; О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1989², 41.

¹⁴ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске*, 198, нап. 42; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991², 155, сл. 116.

¹⁵ И. М. Ђорђевић, *Две занимљиве представе мртвог Христа у српском зидном сликарству средњег века*, ЗРВИ, књ. XXXVII (1998) 185–198, са опширном старијом и новијом литературом.

¹⁶ И. М. Ђорђевић, *Две занимљиве представе мртвог Христа*, 189, сл. 3 и 4.

¹⁷ Покровский, *Евангелие в памятниках иконографии*, 285; уп. Л. Мирковић, *Иконографске студије*, 281; уп. нап. 10.

¹⁸ Свети Симеон Солунски, *О светој литургији* (са грчког превео Лазар Мирковић), Богословски гласник, књ. 18, св. 3, 4, 5 и 6 (1910); поновљено издање: Српски Сион. Часопис епархије Сремске, посебна издања, Сремски Карловци 1995, 45.

¹⁹ Венијамин, *Новая скрижаль*, 221.

Изгледа да је аутор представе о којој је реч у једну целину вешто укомпоновао неколико богословских порука: тему Христовог погребња, Његовог Другог доласка и алузију на догматску поруку молитве *Нико није достојан*. Стога се овде може применити једно од тумачења великог входа и херувимске песме каква се могу наћи код старих литургичара и богослова.

Црквена јерархија представља слику небеске јерархије: „Наше свештеноначалство, које се изједначује са анђеоским, према Псевдо-Дионисију Ареопагиту, само је слично Њему и потребује видљиве образце да би нас уздигло од њих ка божанској висини. Према таквој узвишености црквене јерархије, и ми, који предстојимо за време свештенодејства Литургије, тајанствено представљамо чинове Херувима који славе. Због тога нас Црква и поучава песмом која се при том поје: *Всјакоје ниње житијејскоје оиложим ѿоиченије*, то јест да одбацимо сваку животну бригу, сву сујету овога света и немир страсти да укротимо у срцима својим, а да усредсредимо своје мисли на созерцавање Божанскога ... и нишѿа земаљско у себи да не ѿмишљамо... Да достојно ѿримимо Цара свију, Који је невидљиво ношен од Анђела.“²⁰

Ове речи, чини нам се, нашле су своју ликовну паралелу у описаном приказу великог входа. Оне представљају стихове песме: *Да молчий всјака ѿлош*, која се пева за време великог преноса (входа) на Велику суботу и, у датом примеру, само ликовно изображење Христовог погребња. Таква јасна и очигледна представа ношења обнаженог Христа уочи погребња, што се обично представља само ношењем ајера (или *ваздуха*) на глави једног анђела, колико је ретка и неуобичајена, толико је драгоцене и занимљиве са богословског становишта. Утисак је да је аутор за представу теме погребња једноставно узео као образац обичај погребња Спаситеља на Велики петак, онако како се он вршио у његово време, крајем XVII века.

Представа Небеске Литургије у слепој куполи цркве скита Свете Тројице означава јединство небеске и земаљске Цркве. Уједно, она представља Христово погребње и Његов Други долазак, то јест Царство Божије које долази, а које ће наследити правоверни. А то Царство јесте сам Христос и вечно општење — причешћивање Њиме у невечерњем дану Царства Његовог.

РЕЗИМЕ

Аутор се бави богословско-литургичком анализом представе Небеске Литургије у скиту Свете Тројице на Спасовој води, удаљеном око два киломе-

²⁰ *Изъяснение Божественной Литургии Высокопреосвященнейшаго Арсения митрополита Киевскаго и Галицкаго*, Киев 1879, 295–299.

тра од манастира Хиландара. У слепој куполи цркве Свете Тројице насликана је између 1682. и 1685. године представа Небеске Литургије. Иако настала у позном добу већ посустале и помало истрошене византијске уметности, она изражава иконографски образац добро очуван на Светој Гори, а на који историчари уметности нису обрађали посебну пажњу. Представа је драгоценна због неколико разлога:

- а) необично је то што се такав, древни начин приказивања великог входа задржао чак до пред крај XVII века, када је настала данашња црква скита Свете Тројице;
- б) друга посебност ове представе јесте то што непознати грчки мајстор следи традиционалну византијску иконографију и стил држећи се при том извесних појединости карактеристичних за црквену уметност светогорске провенијенције, која у понечем одступа од старих иконографских узора;
- в) посебно важан детаљ овог иконографског обрасца јесте ношење плаштанице са ликом Мртвог Христа.

Представа Небеске Литургије у слепој куполи цркве скита Свете Тројице означава јединство небеске и земаљске Цркве. Она уједно представља Христово погребљење и Његов Други долазак, то јест Царство Божије које долази, а које ће наследити правоверни. А то Царство јесте сам Христос и вечно општење — причешћивање Њиме у невечерњем дану Царства Његовог.

РЕЗЮМЕ

Предраг Миодраг

НЕОБЫКНОВЕННЫЕ ИКОНОГРАФИЧЕСКИЕ ДЕТАЛИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НЕБЕСНОЙ ЛИТУРГИИ В ЦЕРКВИ СКИТА СВЯТОЙ ТРОИЦЫ НА СПАСОВОЙ ВОДЕ

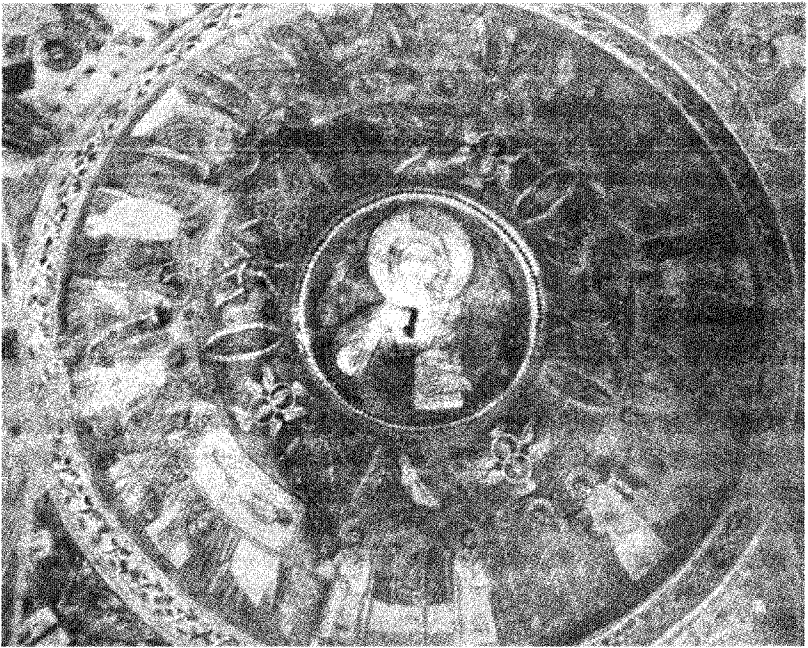
В настоящей статье автор делает богословско-литургический анализ иконографического изображения небесной литургии в ските Святой Троицы на Спасовой воде, расположенном в двух километрах от Хиландарского монастыря. Небесная литургия изображена в куполе церкви, расписанной в 1682–1685 годы. Хотя написано в позднейший период упадка византийского искусства, изображение хорошо хранит афонский иконографический образец, на который искусствоведы до сих пор не обратили должного внимания.

Данное изображение отличается следующими ценными деталями:

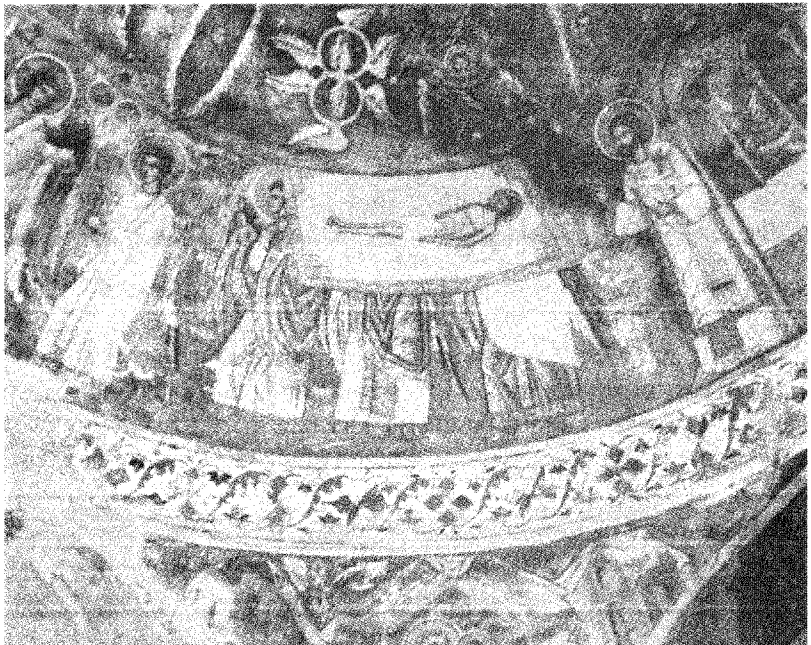
- а) изображением великого входа в древневизантийском стиле, сохранившемся вплоть до 17-го века;

- б) следованим неизвестног греческог мастера традициoннoм византијском стилу, с oднoј стoрoнe, в тoжe врeмe удeрживаниeм и нeкoтoрeх икoнoгрaфичeских oсoбeннoстeй, кoтoрeмa oтличaeтсe грeкo-aфoнскa цeркoвнa живoпись;
- в) нaличeм плaцaницe с изoбрaжeниeм мeтвoг Христa Спaситeлe, кoтoрoг в нeбeснoј литургији, испoлняющeј функцију великoг вxoдa, нe сyт трe aнгeлa-свщeникa.

Изoбрaжeниe нeбeснoј литургији в цeрквe Свeтoј Трoицe в пeрeнoснoм смeслe oбoзнaчaeт eдинствo нeбeснoј и зeмнoј цeрквe. Oднoврeмeннo oнo oтoбрaжaeт Христoвo пoгрeбeниe и втoрoе Егo пришeствиe, тo eсть — грядущe Цaрствe Бoжe, кoтoрe нaслeдят истиннo вeрующe. A oнo eсть нe чтo инoe, кaк вeчнoe oбщeниe сo Христoм в нeвeчeрнeм днe Цaрствe Егo.



*Слика 1. Небеска Литургија — Велики вход,
Свeйта Тројица на Сїасовој води, 1682–1685
(фоџографија монах Јосиф Хиландарац)*



*Слика 2. Три анђела прeзвѣитера носе ајер са ликом Мртвог Христїа,
Свeйта Тројица на Сїасовој води, 1682–1685
(фоџографија монах Јосиф Хиландарац)*